

UOT 101.1

**TÜRK DİNİ DÜNYAGÖRÜŞLƏRİNDƏ ÜMUMVƏHDƏT
VƏ HARMONİYA PRİNSİPİNİN QOYULUŞU PROBLEMİ**

Dr. prof. Aygül Demeuova
(Qazaxıstan)

DOI:10.30546/ifs.2022.1(38).78

Xülasə. Hər bir xalqın mədəniyyətində dünyagörüş mənəvi mədəniyyətin bir parçası olmaqla dünyanın mücərrəd təsəvvürü kimi mövcuddur. Onun əsasında insanla ali başlanğıcın, materiya ilə ruhun qarşılıqlı münasibəti dayanır. Metafizik təfəkkürün və dərkətmənin nəticəsi olaraq türk xalqlarının dünyagörüşü də yalnız türk xalq fəlsəfəsini deyil, eyni zamanda minilliklər ərzində dərkətmə praktikası və strategiyası əsasında, kosmosun və insanın idrak edilməsinə yönəlmiş ənənə və adətlərə söykənən dini ideyaları da ehtiva edir. Öz təşəkkülünün müxtəlif mərhələlərində türk dini və ruhani mədəniyyəti müxtəlif formalarda təzahür etmişdir. İstənilən sivilizasiyanın, həmçinin türklərin, mənəvi dəyərləri məxsusi mövcudluq müddətinə malikdir və əsasən, yarandığı dövrün özəlliklərini və türklərin şəxsiyyətini əks etdirir, ümumi estetik və bədii üslublara malik olan cəmiyyətin elit cizgilərini qoruyur. İntellektual həyat, cəmləşdirilmiş biliklərin toplusu, əxlaq, hüquq, elm və bədii əsərlər – bütün bunlar mənəvi dəyərlərlə bağlı olan nəsnələrdir. Bu zaman mənəvi mədəniyyətin öyrənilməsi üçün xüsusi vacib aspekt kimi birbaşa etnik və mədəni proseslərlə bağlı olan dini sistemlər çıxış edirlər.

Açar sözlər: oğuzlar, tanrıçılıq, şamanizm, islam, ümumvəhdət.

Qeyd etmək lazımdır ki, islamaqədərki qədim türklər təbiət qüvvələrinə sitayiş edirdilər – “Qədim türklərin dininin əsasını Göyə (Tanrıya) və Yerə (Yer-Sub) sitayiş təşkil edirdi. Bu ilahi cütlükdə Göy əsas idi. Xaqanlar da məhz Göyün iradəsi ilə hökmranlıq edir və bu səbəbdən “göybənzər” və “göydə doğulmuşlar” adlandırılırdılar. Göyün iradəsi ilə türklər qələbə qazanır və ya məğlub olurdular... Əhəmiyyətinə görə ocağın və uşaqların hamisi olan qadın ilahə Humay sonrakı yerdə idi”.

Humay obrazının həmçinin oda sitayişlə sıx bağlılığı ona “ana” – “ana od” deyən qədim türklərin odun möcüzəli təmizləyici gücünə inancı ilə bağlıdır. Bu barədə Bizans səfiri Zemarx qeyd edirdi: “Yalnız təmizləndikdən sonra Türk xanı ilə görüşə buraxıldı”.¹ Bu onu göstərir ki, türklər hələ İslamdan öncə də təmizliyə, doğruluğa xüsusi diqqətlə yanaşmışlar. Çünki qədim türk qəbilələri (oğuzlar, kumaklar, karluklar) hesab edirdilər ki, hər yerdə ruhlar insanlarla birlikdədirlər və onların razılığını qazanmaq üçün insanlar həmişə təmiz olmalı və onlara qurbanlar kəsməlidirlər.

“Oğuznamə” eposunda türkdilli xalqların qüdrətli bahadırı, sərkərdə Oğuz-xaqan təbiət qüvvələrinə sitayiş etməklə əlaqədar övladlarına aşağıdakı adları verir: Ay (ay), Gün (günəş), Juldız (ulduz), Gög (mavi səma), Tau (dağ), Teniz (dəniz). Hərbi yürüşlər zamanı Oğuz batırın bir neçə minlik ordusunun önündə, yol göstərərək qoca qurd Kokjal-bori gedirdi. Müqəddəs totem heyvanı hesab edilən qurda qədim türklər ehtiram göstərir və ona sitayiş edirdilər. Onun üçün qurbanlar kəsilir, qurdun təsviri qəbilə və dövlət bayraqlarını bəzəyirdi.

Türklərin məxsusi inancları ilə yanaşı, türkdilli qəbilələr arasında digər dünyəvi dinlər: xristianlıq, maniheyçilik və buddizm də geniş yayılmışdı. Xaqanlıq dövrünün aristokratları və türk əyanları arasında buddizm xüsusilə populyar idi.

Günümüzdə Avrasiya çölləri xalqlarının əksəriyyətinin türk və türk-monqol sivilizasiyaları tərəfindən yaradılmış zəngin mədəni irsinin dərk olunması istiqamətində söyləri Tanrı fenomeninin dərk olunması yönündə yeni praktik formata ehtiyacı ortaya çıxarır. Türk xaqanlıqlarının ilkin ənənəvi inanclarından başlayaraq müasir mədəni axtarışlara və tez-tez dəyişən təzahürlərə qədər uzun bir mərhələ keçməsinə baxmayaraq, tanrıçılıq dünyəvi dini təlimlər içərisində tam

assimilyasiya olmamışdır.³¹ Sadəcə, tanrıçılıq inanc sistemi baxımından səmavi dinlərdən olan Yəhudilik, Xristianlıq, xüsusən də İslamın prinsiplərinə oxşar olduğundan nəzərə çarpmaya bilər, ancaq bu o demək deyildir ki, tanrıçılıq bu gün din kimi mövcud deyil, əksinə, tanrıçılıq müstəqil din kimi bu gün də mövcuddur və on minlərlə mənsubları da vardır. Ayrıca göy tanrıçılığın dini elementləri türk xalqlarının məişətində, yaşamında, inanclarında bu gün də yaşamaqdadır.

Tək tanrıya əsaslanan Tanrıçılıq təxminən b.e.ə. II minilliyin sonu, I minilliyin əvvəllərində, lakin b.e.ə. V-III əsrlərdən gec olmayaraq meydana gəlmişdir. Onu hunların “Çenli”sinə (göy) yaxın, çinlilərin “Tyan”ına və şumerlərin “Dinqir”inə (göy) bənzədənələr də var. Tanrıçılığın mahiyyətinin anlaşılması baxımından alimlər arasında hələki ümumi, yekdil bir fikir yoxdur. Tədqiqatçıların bir qismi belə qənaətə gəlmişlər ki, bu inanc ontologiyasının (tək Allah haqqında təlim), kosmologiyasının (qarşılıqlı əlaqədə olan üç dünya konsepsiyası) mifologiya və demonologiyasının (əcdadlar və təbiətin ruhlarının fərqləndirilməsi) yekun konsepsiyası kimi XII-XIII əsrlərdə formalaşmışdır.

Bununla belə, b. e. ə. 165-ci ilə aid olan qədim əlyazmaların birində verilən məlumata görə, tanrıçılıq buddizmdən bir qol kimi ayrılaraq sərbəst inkişaf etmiş bir dindir. Tədqiqatçıların bir qismi isə israr edirlər ki, miqdarca azsaylı müqəddəs rekvizitlərə malik olan tanrıçılıq bir teoloji doktrina kimi, yazılı şəkildə ifadə edilməmiş, sadə və aydın şərh edildiyi səbəbindən dayanıqlı dini ayinlər və praktika şəklində bir neçə min il mövcud olmuşdur.

Eyni zamanda, digər tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, türklər Tanrıya ibadət etmək üçün tanrıçılıq prinsiplərini, adətlərini, ayinlərini və qaydalarını özündə ehtiva etmiş başlıca müqəddəs kitaba “Psaltır”a malik idilər.

Ərəb tarixçisi və ədəbiyyatçısı Əl-Cahiz özünün “Mənəkib əl-ətrak” (Türklərə layiq olan mənliklər) əsərində Əbədi Göyə inanan xalqların digər mənəvi xarakteristikalarını göstərir: “Türklər... oturaq həyata, sakitliyə, azsaylı yerdəyişmə və dəyişikliklərə dözməyən bir xalqdır! Onların bütün mahiyyəti hərəkət üzərində qərar tutmuşdur və onların nəсібində rahatlıq yoxdur”.³² Günümüzdə köçəri xalqların törəmələrində daimi hərəkətə olan bu tələbat mədəni və avtoturizm şəklində, həmçinin oturaq sivilizasiyadan radikal uzaqlaşma, yəni daunşifting (təbliğ edilən dəyərlərdən, urbanizasiyadan kənar “sadə həyat” naminə imtina etmək) və eskapizm (icmadan bilərəkdən yayınma, psixoloji və fiziki tərzdə kənarlaşma) şəklində təzahür edir.

Tanrı fəlsəfəsində parlaq şəkildə təqdim olunan əcdadlara ibadət³³ günümüzdə heykəllər qoymaq, övladlara vəfat etmiş və yaxud yaşlı qohumların adlarını vermək, həmçinin ata adından istifadə etmək formalarında təzahür edir. Tanrıçılıq özünün teoloji doktrinasını yazılı şəkildə ifadə edə bilməmiş bir dünyagörüşdür. Hər şey olduqca sadə və azsaylı müqəddəs rekvizitlərə malik olan şifahi və yaxud vizual baza üzərində qərar tuturdu. Ayinlərin sadəliyi və doktrinanın aydınlığı səbəbindən tanrıçılıq, eyni və dayanıqlı ayinlər və praktika daxilində, bir neçə minilliklər ərzində mövcud olmuşdur. Tanrıçılığın praktikliyi və effektivliyi onun əsas teoloji təsəvvürlərinin və ibadət praktikasının qorunub saxlanmasını təmin etmişdir.

Milli ənənələrlə bağlı olan əsətlərdə və əfsanələrdə kodlaşdırılmış tanrıçılıq, erkən yaşlarından etibarən türklərin və monqolların şüurunda onun adət və ayinlərinin, dualarının və qurban kəsilməsi ilə bağlı ənənələrinin dərk edilərək yadda saxlanmasına kömək etmişdir. Qədim zamanlarda və orta əsrlərdə, arasıkəsilməz müharibələr və hücumlar nəticəsində türklər və monqollar arasında intensiv əlaqələr baş qaldırır, onların soy və qəbilə qrupları tez-tez bölünərək dağılır və bir-birinə qarışırdı (bu hal günümüzədək davam edir). Buna baxmayaraq, tanrıçılığın

³¹Аюпов, Н.Г. Тенгрианство как открытое мировоззрение: монография // Алматы: КазНПУ им. Абая. – Издательство «КИЕ», 2012 г. – 264 с.

³²Светлов, Р. Великие сражения Востока // Москва: Яуза, «Эксмо», 2009 г. – с.414

³³Гумилев, Л.Н. Древние тюрки. История образования и расцвета Великого тюркского каганата (VI-VIII вв.н.э.) //«Кристалл», 2003 г. – с. 307

konkret tanrılar və ruhlar, ibadət praktikaları və terminologiyaları haqqında bir çox ənənəvi təsəvvürləri qorunub saxlanmışdır.³⁴

Dini ideyaların bütün dəyişkənliklərindən Tanrıçılıq simasızlaşdırılmış transsedental və qeyri-müəyyən bir ideya şəklində keçir (lakin semit dini ənənələrindəki Allah kimi yox). Tanrıçılıq özü bir növ monoteist xarakterli prameta-din qismində, yalnız Allaha deyil, həmçinin Həyata, Həyat Gücünə (Tanrının emanasiyası kimi) inanmağa yönəlmiş açıq dünyagörüş kimi çıxış edir. Məhz bu səbəbdən də türklər ilahi başlanğıc kimi təqdim olunan Ahuramazdanın simasında zərdüştlüyü, ilahi Kosmosa və Brahmanizmə malik hind dini ənənələrini, maniheyçiliyi, ilahi əxlaqi başlanğıca malik buddizmi, monoteist dinlər olan Xristianlıq və İslamı təbii olaraq qəbul edirdilər.

Tanrıçılığı dini bir ideyanı özündə ehtiva edən dünyagörüş kimi müəyyən edərək türklərin mənəvi mədəniyyətinin əsasını təşkil edən bu dünyagörüşün bəzi çalarlarını qeyd etmək mümkündür:

Tanrıya sitayiş yalnız hər şeyin yaradıcısı olan bir tanrı kimi (Alla, Kuday) bu dünyadan kənar və bu dünyanın üzərində qərar tutmuş bir tanrıya sitayiş olmayıb, hər bir şeydə, o cümlədən insanda, həyatın başlanğıcı kimi, onun ruhunda və canında, mənəvi həyatında var olan Allaha sitayişdir;

Həyatın mənbəyi olan təbiətə sitayiş Tanrı-İnsan-Dünya (kainat) vəhdəti ilə harmoniya təşkil edir;

İnsan-Kosmos vəhdətinə, həm də insanın özünə xas olan, aktiv başlanğıc kimi, həyat gücü olan Qüdrətliyə inam;

Ölmüşlərin, əcdadların himayəçi ruhlarına sitayiş, ölümdən sonrakı həyata inam, ruhun ölməzliyinə və İnsan-Dünya vəhdətinin bir parçası olduğuna inam;

Ağsaqqallara, böyüklərə və valideynlərə ehtiram, nəsillərin arasıkəsilməzliyi, mənəvi dəyərlərin nəql edilməsi, nəslin bütövlüyü ilə vəhdətdə ruhi-mənəvi predmeti təşkil edən uşaqlara ibadət;

Ayrı-ayrı şəxslər arasındakı münasibətlərin, ünsiyyətin, əlaqənin, onların nəsil, etnik və ümumbəşəri vəhdəti;

Birliyi təmin edən şərtlər kimi mənəvi ənənələrə əməl etmək, adətlərin, əxlaqi dəyərlərin, ayinlərin qorunması;

Ənənələrin qorunması üçün müəyyən davranış qaydalarına, intizama, ədəbə əməl edilməsi;

Tanrıya ibadət – mavi Göyə, göyün ruhuna, daimi olduğu məkanı görünən Göy olan əbədi Göyün sahibinə ibadətdir. Qıpçaqlar və tatarlar onu Tanrı, altaylılar Tanrı, Tenqeri, türklər Tanrı, yakutlar Tanqara, kumıklar Tenqeri, baltar-karamaylılar Teyri, monqollar Tenqer, çuvaşlar Tura adlandırırdılar; lakin söhbət həmişə kişi cinsli, siması bilinməz ilahi başlanğıcdan – Ata-Allahdan gedirdi. Tanrı-xan dedikdə, kosmik ölçülərə malik olan, vahid və nicatverici, hər şeyi bilən və ədalətli Allah düşünülürdü. İsanın, xalqın və dövlətin taleyi onun əlində idi. O, dünyanın yaradıcısı, elə dünyanın özüdür. Dünya düzənindəki hər şey, o cümlədən mələklər, ruhlar və əlbəttə insanlar ona itaət edərlər.

N.Q. Ayupov yazır: “tanrı sözünün özü prototürk sözü olaraq sonradan hun dilinə köçmüşdür. O, iki kökdən “ten” və “ri”dən ibarətdir; “ten” - göy, “ri” isə insan deməkdir. Müasir türk dillərində “er”, “ir” kişi deməkdir. Hun və qədim türk dillərində “Tan” şəfəq, günün çıxması, hər şeyin başlanğıcı, “hər şeyin nurlandığı”, “hər şeyin oyanaraq yaşamağa başladığı an” anlamına gəlir.”³⁵

Yakut ənənələrində isə Tanara sözü aşağıdakı mənələrdə işlənir: Birincisi görünən göy və ya göy ilahi; ikinci mənada isə Tanrı kimi.³⁶ M.Qantuaya isə qeyd edir: “Hər şeydən öncə monqol sözü olan “tenqer” fəlsəfi mənada transsedental varlıq, transsedentallığın qeyri-adi gücü anlamına gəlir.”³⁷ Mövzu ilə əlaqədar uvalı tədqiqatçı O.Xomuşku qeyd edir ki, “Qədimlərdə Sayan-Altay

³⁴ Потапов Л.П. Алтайский шаманизм. – Л, 1991 г. – с. 91

³⁵ М. Кашкари. Лугани-ат-тюрк. М. 1999. с.49

³⁶ Пекарский Э.К. Словарь якутского языка. Москва АН СССР 1. Пгт. 1959 г. с.2551

³⁷ Гантуяа М. Филосовское осмысление понятия «тэнгэр». (Тэнгэризм и монголы) Улан-Батор ИАЛИГ. 2011г. с.171-179

xalqlarının ənənəvi inanclarında Absolyut, müqəddəs, ilahi başlanğıc ideyası hazırlanırdı, bu sayaq ali İlah kimi göy çıxış edirdi. Bu anlamda göy - hüdudları olmayan, Kiçik Ayı bürcünün, Böyük Ayı bürcünün, doqquz planetin və doqquz səmanın yerləşdiyi məkanı nəzərdə tuturdu. Bu sayaq mərtəbəlilik insan cəmiyyətindəki sosial mərtəbələrə bənzəyən iyerarxik piramida kimi düşünülürdü”.³⁸

Tanrıçılığın ifadəli xüsusiyyəti kimi, kainatda üç məkanın olması göstərilir: hər birisi öz növbəsində görünən və görünməyən kimi qəbul edilən göy, yer və yeraltı. Gözəgörünməz (başqa) göy bir neçə qatlı piroqa bənzəyirdi: hər birisi bu və ya digər ilahın məskunlaşdığı üç, doqquz və daha çox üfüqi qatlar. Ən yüksək qatda Göyün Ulu Ruhu – Tanrı məskunlaşırdı. İnsana münasibətdə işıqlı və xeyirxah olan ilahlar və ruhlar göy qatlarında məkan tutmuşlar. Onlar atlara minərək hərəkət etdikləri üçün onlar üçün atları qurban kəsərdilər. Görünən, yaxın, qübbəvari göydə günəş, ay, ulduzlar və göy qurşağı yerləşirdi.

Gözlə görünməyən orta dünya ətraf dünyanın ilahlarının və ruhlarının məskəni olaraq bura həm də dağların, meşələrin, suların, aşırımların, su mənbələrinin və digər obyektlərin sahiblərinin və ölmüş kamların ruhlarının məskəni idi. Onlar görünən dünyanı idarə edir və insanlara daha yaxın idilər. Sahib ruhların daimi məskunlaşdıqları yerlər insan və təbiət dünyalarının sərhədi, insanın təsərrüfat fəaliyyəti ilə şərtləndirilən nüfuz zonası idi. Əgər landşaftın düzənlik hissəsi, yəni çöl və dağ vadisi insanlara məxsus idisə, daha yuxarı və daha aşağı yerlər isə sahib ruhların məskəni idi. Bu zaman orada qonaq qismində olarkən, sadəcə, qurban kəsildikdən sonra insan bu həddi keçə bilirdi. İnsanlar və müəyyən yerin sahib ruhları arasındakı münasibət əməkdaşlıq münasibətləri kimi başa düşülürdü. Onlara göstərilən ehtiram bənzədildikləri yaşca böyük qohumlara və ya əcdadlara göstərilən ehtiram kimi idi. Dağların, meşələrin və suların ən əhəmiyyətli sahibləri üçün türklər ictimai qurbankəsmə mərasimləri təşkil edirdilər. Hesab olunurdu ki, cəmiyyətin ictimai firavanlığı onlardan asılıdır. Gözlə görünən orta dünya türklər tərəfindən canlı və cansız kimi qəbul edilirdi. Bu dünya, əlverişli, doğulduğu və yaşadığı yerləri istifadə etmək və dərk etmək baxımından insan üçün ən əlverişli idi. Aşağı, yeraltı, gözəgörünməz dünya isə başda qüdrətli Erlik olmaqla, şər qüvvələrin cəmləşdiyi məkan idi. O, müəyyən hüdudlar çərçivəsində çoxqatlı idi və orada yaşayan insanların yaşam müddəti orta dünyada qurtarırdı. Yeraltı dünyanın xüsusiyyəti onun tam əksinə, güzgüdə olduğu kimi, tərsinə çevrilmiş olması və yerdəki qoxulardan fərqli qoxulara malik olması idi. Aşağı dünya öz sərhədləri daxilində müəyyən quruluşa malik idi: istənilən çuxur və ya dəlik yeraltı səltənətə giriş ola bilirdi. Hesab edilirdi ki, yer üzündə, yerin altında və suda yaşayan bütün canlılar aşağı dünyaya məxsusdur. İnsan bədəninə aşağı hissəsinin hərəkətləri də onun bütün təzahürləri şəklində “aşağıya” ötürülürdü.

Ümumiyyətlə, ənənəvi qədim türk dünyagörüşündə dünya dərəcələr və mərtəbələrdən daha çox, emosional səviyyədə, simvollar toplusu kimi deyil, hərəkətdə, dəyişkənlikdə və dinamikada qəbul edilir.

Bizi, türkləri birləşdirən dünyagörüş öz kökləri ilə, dünya dinləri meydana gəlməmişdən xeyli əvvəl formalaşmış təbiət, insan və dünya haqqındakı əsl türk təsəvvürlərinə və dəyərlərinə malikdir.

Əlbəttə, bu sayaq qədim türk təsəvvürləri də tanrılarız keçinə bilməmişlər; onlar haqqında məlumat türklərə konkret şəxslər (İbrahim, Budda, İsa, Məhəmməd s.a.v.) tərəfindən verilmirdi, əcdadlarımız Allaha dərkətməyə təbiəti bütöv bir tam kimi anlayaraq gəlirdilər.

Əslində, bu sayaq dünyagörüş dindən daha çox, təbiətin fəlsəfəsinə (naturfilosofiyaya) yaxın idi. Faktiki olaraq təbiət fəlsəfəsi ilk tarixi fəlsəfə forması idi. Dünyanın əsas funksiyası həyatın arasıkəsilməzliyi, onun daima yenilənməsidir və insan bu dünyanın bir parçası kimi, bu şərtlərin dayanıqlılığında maraqlıdır. Birbaşa və yaxud dolayısı ilə təbiət ritmləri ilə (fəsillərin dəyişməsi, səma cisimlərinin hərəkəti) uzlaşdırılmış, bütün ayınlar və bayramlar da heyvandarlıqla bağlı əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan və təbiətin ilahiləşdirilmiş qüvvələrinə və əcdadların ruhuna sitayiş edən insan ömrünün, onun mövcudluğunun uzadılmasına istiqamətləndirilmişdi.

³⁸ Хомушкы Д.М. Религии в культуре народов Саяно-Алтая. М: из-во ГЛГС 2005, с.87

“Öz igidlikləri ilə döyüş meydanlarında şöhrət tapmış qəhrəman əcdadlara ibadət” və material və yaxud mənəvi yaradıcılıqları ilə türk adını ucaldan insanlara türklər tərəfindən dərin ehtiram göstərilirdi. Türklər inanırdılar ki, bədənin fiziki qidalanmasından savayı, ruhunu da bəsləmək lazımdır. Ruhun bəslənməsinin enerji mənbələrindən biri əcdadların ruhu idi. Hesab edilirdi ki, qəhrəmanın və yaxud dahinin yaşayıb-yaratdığı yerlərdə onun ruhu ölümündən sonra da öz nəslinə və xalqına daima güvən və kömək edə bilərdi. Türklər özlərinin adlı-sanlı əcdadlarına daş abidələr ucaldır, üzərində onun qəhrəmanlıqları və gələcək nəsillərə müraciətini həkk edirdilər. Abidələr insanların və əcdadların ruhlarının görüş yeri idi. Qurban kəsilmələri və bəzən dövlət səviyyəli ibadətlər zamanı əcdadın ruhu abidədə müvəqqəti sığınacaq tapır, əksər hallarda isə Göydə məskunlaşırdı. Qədim zamanlarda Altaydan Dunaya qədər ərazilərdə ucaldılmış daş abidələr orta əsrlərdə İslamı qəbul etmiş türklər tərəfindən dağıdılmışdı.

Əcdadların ruhuna ehtiram göstərilməsi ənənəsi türklərin boynuna yeddinci nəsəl qədər öz şəcərəsini tanımaq, babalarının hünər və bədnamlıqlarını bilmək vəzifəsi qoyurdu. Tanrıya və mələklərə inanc türkləri ləyaqətli işlər görməyə, igidliklər göstərməyə istiqamətləndirir, əxlaqi təmizliyə təhrik edirdi. Yalan və xəyanət, içdiyi andın arxasından qaçmaq ətrafdakıları və bunun ardınca Tanrının özünü təhqir etmək kimi qəbul edilirdi. Soy və qəbilə üçün kollektiv məsuliyyəti qəbul edən, həmçinin irsi əlamətlərin varlığını qəbul edən türklər xəyanətə bulaşmış kəsləri yaşamağa və nəsil artırmağa qoymurdular.

Türklərin (və monqolların), əcdadlara göstərdikləri ehtiram ulu Tanrı tərəfindən göndərilmiş və türk xalqının ölməzlik simvolu olan, səmavi-göy rəngli Qurda – Bozqurda olan totemik münasibətlərində öz əksini tapmışdır. Qədim türklər hesab edirdilər ki, onların əcdadları Göydən enmişlər və onlarla birlikdə, səmavi varlıq, əcdadların ruhu, himayəçi ruh olan səmavi Qurd da enmişdir. Türk miflərinin mətnlərində Bozqurdla bağlı inanclar üç hissəyə bölünür: Bozqurda ata və nəslin banisi, başçı və xilaskar kimi inanc. Təsədüfi deyil ki, Bozqurd-Əcdad türk xalqının məhv olmaq təhlükəsi ilə üzləşdiyi tarixi məqamlarda peyda olmuş və hər dəfə də o, türklərin dirçəlişinin mənbəyində durmuşdu.

Milli həyatın qaynadığı və böyük yürüşlərin baş verdiyi zamanlarda türkləri döyüş qələbələri yoluna çıxaran Bozqurd əvəzənməz döyüşçü və başçıdır. Türklərin müzəffər bayraqlarını bəzəyən Qızılı qurd başları düşmənlərə qorxu hissələri aşılırdı. Türklər Qurda ağıllı, fədakar, sadıq dost kimi, heyvanlar arasında lider kimi ehtiram göstərirdilər. O, cəsur və azadlıqsevərdir, xidməti itlərdən və alçaq çaqqallardan fərqli olaraq onu əhliləşdirmək mümkün deyil. Qurd meşənin sanitarıdır. Göyün və Yer in ruhları çətinə düşdükdə və onların təmizlənməsinə ehtiyac yarandıqda, türklərin içərisindən səmavi adamlar və Bozqurdlar doğulur ki, onlar da öz davranışları və nümunələri ilə türk dünyasını öz ardınca aparırdılar.

Mavi göyün – Tanrının adından xaqanın (xanın) hökmdarlığı təqdis edilirdi. Xaqan seçildikdən sonra dövlətin baş kahini hesab edilirdi. Ona Göy oğlu kimi ehtiram göstərirdilər. Xanın işi yalnız öz xalqının maddi firavanlığını təmin etmək yolunda qayğı göstərməkdən ibarət olmayıb, əsas etibarilə türklərin milli şöhrətini və əzəmətini möhkəmləndirməkdən ibarət idi. Etdikləri cinayətlərə və yol verdikləri qəbahətlərə görə Tanrı xaqanları bəzən bütün bir xalqı məhv etməklə, əsir götürməklə və digər üsullarla cəzalandırırdı. Hər şey Tanrıdan asılı idi, firavanlıq və ya cəza, adətən, dərhal və yaxud da altmış il (insan ömrünün uzunluğu) ərzində baş verərdi və onlardan qaçmaq qeyri-mümkün idi. Tanrının insan üzərindəki hakimiyyəti şəxsin ölümü ilə başa çatırdı.

Tanrı xana ehtiram göstərmək qaydaları kifayət qədər ciddi, dualar uzun və ruhu təmizləyən idilər. Bütün həyatı şəraitlərdə kömək üçün Tanrıya müraciət olunurdu və əgər başqa ilahlara və yaxud ruhlara müraciət edilirdisə, onların adları Tanrının şəninə dualardan sonra çəkilirdi. İbadətdə əllər yuxarı qaldırılmış və yerə təzim vəziyyətində yerinə yetirilir, ağıl və sağlamlıq, işin ədalətli həllində, döyüşdə və təsərrüfat işlərində köməklik təmənna edilirdi; digər xahişlər edilmirdi. Tanrı ona ehtiram göstərən hər kəsə kömək edir, özü də hərəkətlərində məqsədyönlülük nümayiş etdirirdi.

Hər il dövlət səviyyəsində ictimai duaetmələr və qurban kəsəmləri həyata keçirilirdi. Yayın əvvəlində, xaqanın müəyyən etdiyi vaxtda qəbilə başçıları, bəylər, tanınmış sərkərdələr və noyonlar Ordaya gələrdilər. Ulu Tanrıya qurban kəsmək üçün onlar xaqanla birlikdə müqəddəs dağa qalxardılar. Həmin gün Tanrıya ibadət bütün dövlət ərazisində həyata keçirilirdi. Müqəddəs sayılan dağlara, dərələrə, çaylara, göllərə və bulaqlara yaxın aullardan və şəhərlərdən minlərlə adamlar axışıb gələrdilər. İbadətlər qadınların və kamların iştirakı olmadan həyata keçirilirdi. Kamlar heç zaman Tanrı inancının kahinlərinin sırasına daxil edilmirdilər, onların rolu fal açmaqla, o cümlədən hipnoz və ovsun vasitəsilə həkimlik etməklə məhdudlaşır və onlardan qorxardılar. Müqəddəs torpaqda on minlərlə tonqallar yandırılır, atlar, qoyun və quzular qurban kəsilirdi. İbadət əllər yuxarı qaldırılmış və yerə təzim vəziyyətində yerinə yetirilir, ağıl və sağlamlıq, işin ədalətli həllində, döyüşdə və təsərrüfat işlərində köməklik təmənna edilirdi.

Türk xaqanlıqları dövründə Yer-Suba (ulu ilah, Vətən obrazında gözə dəyən dünya) qurbanlar kəsilməsi ümumdövlət xarakterli idi. İslamın və digər dinlərin qəbul edilməsindən sonra dövlət səviyyəli ümumtürk ibadətləri sona yetməyə də, yerli soy, qəbilə ibadətləri üstünlük qazanmışdır. Tanrıya ibadətin ayin hissələri tədricən azalmağa, sonunda isə yox olmağa başladı. Köçərilər Tanrıxana öz itaətlərini rənglə alınlarına çəkdiyələri və yaxud tatu etdiyələri bərabəryanlı xaçlar – aci vasitəsilə ifadə edirdilər.

Türk dinində çoxsaylı ibadət qaydaları vardı. Bir Çin salnaməsində deyilir: “Türklər hər şeydən ziyadə hava və suya ehtiram göstərir, torpağa himnlər oxuyur, yalnız göyü və yeri yaradan Allaha (Tanrıya) sitayiş edirlər”. Qədim türklər özlərinin günəşə sitayiş etməklərini onunla izah edirlər ki, “Tanrı və onun köməkçisi Gün (Günəş) yaradılmış dünyaya rəhbərlik edirlər; günəş şüaları isə bitki ruqlarını günəşlə əlaqələndirən iplərdir”. Onlar ildə iki dəfə Günəşə – nura qurban kəsərdilər: payızda və yanvarın sonunda, günəşin ilk işartıları dağların zirvələrində göründüyü zaman. Ay isə sitayiş obyektinə deyildi. Kifayət qədər sonradan meydana gəlmiş Aya sitayiş, ehtimal ki, Ay təqviminə ilə bağlı olan ənənələr sırasına daxil idi. Həm türklər, həm də monqollarda oda sitayiş ona Tanrı tərəfindən bəxş edilmiş şəri təmizləyən qüdrət ilə bağlı idi. Bizans səfiri Zemarxın (568-cı il) günümüzə gəlmiş məlumatında xanın yanına buraxılmamışdan öncə insanların odla təmizlənməsinin məcbur olduğu bildirilir. Türklərin dəfn mərasimləri də ölmüş insanı odda yandırmaq adəti oda sitayişlə bağlıdır. Türklərin dərin ehtiram göstərdiyələri təbiət obyektlərindən biri də metal-silah düzəldiyələri dəmir idi. Qədim türklərin öz mənşələrini ifadə etdiyələri bütün əfsanələrdə ona rast gəlmək mümkündür. Mərkəzi Asiyada hunlar ilk olaraq dəmirin sənaye üsulu ilə hasil edilməsini bacarmışlar. Dəmirə sitayiş edən hunlar, romalıların “Marsın qılıncı” adlandırdıqları qılınc tiyəsinə onun simvoluna çevirmişdilər. VI əsrdə Türk imperiyasının sərhədlərində keçirilən dini mərasimlərdə iştirak edən Bizans səfirlərinə dəmir hədiyyə edilmişdi.

Beləliklə, Tanrıçılıq formalaşmış bir din olaraq, əsrlər boyunca mənəvi kodlar sistemi vasitəsilə köçəri çöl xalqlarının müəyyən, dayanıqlı etnik konstantlarını bəsləyərək və sosiallaşdıraraq yeni psixoloji tipi “səma adamları”nı meydana gətirmişdir: azadlıqsevər türk – qorxubilməz döyüşçü, mütəhərrik, təbii temperamentə malik və evin sahibəsi – qadın (kişiyə yalnız silah məxsus idi).

Bütün türk soylarında, qəbilələrində və ordularındakı türklər “Əbədi elə doğru cəhd” vasitəsilə, əsaslı hələ e.ə. II minillikdə Mete-şanyun tərəfindən qoyulmuş və çöldə qayda-qanunun qarantı olan Vəhdət ideyası ətrafında birləşmişdilər. Siyasi cəhətdən tamamilə dağınıq olmalarına baxmayaraq, türklərin ideya birliyi qorunub saxlanmışdı; irsən onlara məxsus pozulmamış etnik ənənə, əcdadların yaddaqalan əməlləri onları qəhrəmanlığa ruhlandırır.³⁹

Nəticədə türklər sayı onlarla ölçülən imperiya və dövlətlər qura bilmişlər. Müharibələr tez-tez onları doğma ellərindən min kilometrərlə uzaqlara aparıb çıxarırdı. Bir vilayətdə doğulan türk əksər hallarda başqa bir vilayətdə vəfat edirdi. Onun vətəni Çöl idi.

³⁹ Гумилев Л.Н. Тысячелетие вокруг Каспия. Баку: 1991, с.145

Türk xarakterinin əsas relyef cəhətləri kimi, Tanrı tərəfindən bəxş edilmiş ruhun gücü və gələcəyə inamla yanaşı, ictimai həmrəylik və ictimai rəyə hörmət, iyerarxiyaya və nizam-intizama hörmət, yaşlılara xüsusi ehtiram və anaya dərin hörməti də göstərmək olar. Türk icması lap əvvəldən xəyanətin, döyüş meydanından qaçmağın, xəbərçiliyin, məsuliyyətsizliyin və yalanın qarşısını alırdı. Təbii həyat tərzinə cəhd edilməsi türklərin canlı hesab etdikləri ətraf dünya ilə oxşarlığı və qohumluğunu əks etdirirdi. Türk həmişə aydın, dürüst, müxtəlif xırdalıqlarla yüklənməmiş davranış xəttini seçirdi. O, geniş dünyagörüşə və düşüncəyə malik olmaqla, həyata münasibətdə hədsiz etibara, aşkarlığa malik idi. Qədim türklər həsədverici bir aktivliyə malik idilər, dərin inanca malik, həyatı o dünya və bu dünyaya bölməyən, onlar üçün bütöv halında qəbul edilən dünyanı bir keyfiyyətdən digərinə keçid qismində qəbul edirdilər.

Qədim türklərin görüşlərində dünyaya xüsusi baxış tərzini Şamanizm elementləri vardır. Türk xalqlarının müxtəlif qayda və hərəkətlərlə əlaqəli həyat tərzində onlara tez-tez rast gəlmək mümkündür. Şamanizm Tanrıçılıq zamanlarında mövcud olmuş ruhlara inancla və magiya praktikası ilə sıx əlaqəlidir. İnsanlar və ruhlar dünyaları arasında vasitəçi rolunu oynayan şaman (türkcə – baksı) mürəkkəb ayinlər sisteminin mərkəzi fiqurudur. Ayin hərəkətləri zamanı ekstaz halına düşən şaman ruhlarla, ilahlarla və ölmüş əcdadlarla əlaqəyə girirdi. Şamanlar qədim zamanlarda həmçinin həkimliklə, fala baxmaqla və öncəgörməliklə də məşğul idilər. Şaman kimi özünün fiziki bədəninə məhdudiyyətlərini dəf etmiş, aqlının sərhədlərini genişləndirmiş və dərin ruhi təcrübə yaşamış kəslər qəbul edilirdi. Bir çoxları hətta şamanların təbiətə təsir edə biləcəklərinə, məsələn, yağış yağdırma biləcəklərinə də inanırdılar. Digər xalqlarda olduğu kimi, qədim türklərin də baxışlarında mifoloji, bədii düşüncə tərzini öncül yer tuturdu. Dünyagörüşdə ən başlıca olan insanın təbiətə münasibəti idi.

Türklərin yüksək əxlaqi mədəniyyətləri haqqında faktlar mövcuddur. Onların dünyagörüşünün məğzində həmişə həqiqi həyatı anların tapılmasına cəhd və əlbəttə ki, diqqət mərkəzində insani xeyirxahlıq dururdu.

X əsrdə Tanrıçılıq və islam dini modellərinin biri-birinə sıx təsiri üçün tarixi və siyasi şərait yaranmışdı. Onların hər ikisi də mənəvi təsir, sosial nizamlama, icmanın və şəxslərin həyat fəaliyyətinə nəzarət baxımından mahiyyətə məhdud idilər. Toqquşduqda türklərin yüksək mənəviyyəti və başqa dinlərə hörmətlə yanaşması, İslamın isə yüksək adaptasiya keyfiyyətləri nəticəsində onlar barışmaz qarşıdurma səbəb olmadılar. Sürətlə yayılan İslam şəhər mərkəzlərində oturaq həyat tərzini nəzərdə tutan kultivasiya dövrünü keçməli idi. İslamın törəməsi olan və təbiətə Çöldə geniş yayılmış, tanrıçılığa ən yaxın olan sufilik özü ilə İslamın sərt göstəriş və vəzifələrini yumşaldan, onun köçəri və yarımköçəri xalqlar tərəfindən qəbul edilməsinə şərait yaradan bəzi elementlər gətirmişdi. İslamlaşdırma prosesinin əsrlər boyu davam etməsinə baxmayaraq, dünya dinlərinin təsiri altında qismən buddizmi, qismən də xristianlığı qəbul etmiş türk dünyası Çölü, parçalanmış mənəvi kodunu bərpa etmək cəhdində İslam bayrağı altında birləşdi.

Tanrının ona məxsus mahiyyət xarakteristikası ilə qəbul edilməsi bütünlükdə İslamın qəbul edilməsinə zidd deyildi. Tanrıçılıq və müsəlman icmalarının fəaliyyətində çox vacib və kəşifən məqamlar vardı. Məsələn, türklərin və monqolların qədim adətlərinin toplusu olan Yasa və Quranın kəşifən və üst-üstə düşən yerləri:

-Ailəni qorumaq üçün kişiyyə bir neçə qadınla evlənmək hüququ verilirdi və bu zaman birinci arvad böyük hesab edilirdi;

-Kişilər qadınlara hörmət etməyə və onlara inanmağa borclu idilər;

-Spirtli içkilər qadağan edilirdi;

-Yaşlı insanlar gənclərə, ailəyə, xalqa məhəbbət aşılmalı idilər;

-Varlı adamların üzərinə icmaya xidmət etmək və kasıblara kömək etmək vəzifəsi qoyulurdu.

Tanrıçılığın və İslamın sıx qarşılıqlı təsiri X əsrdən başlayır. İslamın qəbul edilməsi ilə türk dini düşüncəsi yavaş-yavaş aradan qalxırdı. Buna baxmayaraq hətta günümüzdə qədər gəlib çıxmış ənənələrdə, adətlərdə, atalar sözlərində və deyimlərdə və hətta ornamentlərdə belə, qədim dövrə aid olan çoxsaylı elementlər tapmaq mümkündür. Tanrıya sitayiş xalqın şüurunda heç də Allaha inama

zidd kimi qəbul edilmirdi. Hər iki dinin etik prinsiplərinin oxşarlığı, yaşlılara hörmət, ictimai maraqların şəxsi maraqlardan üstünlüyü, kasıblara kömək buna şərait yaradırdı.

Bununla belə, İslam tanrıçılığın mədəni ənənələrinin qəbul edilən olmasına görə, etnik dünya duyumunun və insanın onu qəbul etməsinin xüsusiyyətlərinə görə Çöldə türk modifikasiyasını istifadə etdi. Bir fakta müraciət edərək görürük ki, hər bir dini teologiyanın vacib bəndi olan “can” haqqında təsəvvürlər tanrıçılıqda özgə və çox özünəməxsus, İslamdakı “can” anlayışına heç də bənzəməyən xarakter daşıyırdı.⁴⁰ Obyektiv olaraq bu hal türk dilinə uyğun tərcümədə keçilməz çətinliklər yaradır, keyfiyyətə müsəlman mədəniyyəti üçün yeni olan, həyat və ölüm haqqında türk dünyagörüşünü əks etdirən bir ifadə tərzini yaradırdı.

Çoxəsrlik tarixi olan Tanrıçılıq istənilən mənəvi təzahür kimi özünəməxsus fəlsəfi təlim kimi çıxış edir. Tarixi abidələrdən məlum olur ki, qədim türklər daima “əbədi həqiqət” axtarışında olmuşlar. Şübhə yoxdur ki, türklərin baxışlarında ümumbəşəri dəyərlərin elementləri mövcuddur. Bəzi alimlərin fikrincə, XII-XIII əsrlərdə tanrıçılıq monoteist bir dinə çevrilmişdir.

Əgər Xristianlıq, İslam və Buddizmdə insanın fiziki olaraq ölməzliyi ideyası ruhun ölməzliyi ilə əvəz olunmuşsa, erkən tanrıçılıqda insanın təbiətdə ölməzliyi ideyası qorunub saxlanmışdır. İlin fəsilləri dəyişdikcə yenilənmə başlayır. Tanrıçılıqda ölüm yatmış (ölmüş) kəsin haçansa oyanacağı – diriləcəyinə inam əsasında uzun anabioz bir yuxu kimi qəbul edilir. Bu səbəbdən də qəbirə onunla yanaşı gələcək yeni həyatında lazım ola biləcək əşyalar: şərabla və ya digər içkilərlə dolu olan kuzə və fincan, şəxsi silahlar və əşyalar qoyulurdu.

Tanrıçılıq yalnız mifologiya, din və magiya olmayıb, eyni zamanda bütün qədim türk xalqlarının fəlsəfi dünyagörüşünü özündə ehtiva etmişdir.

Nəticə. Türk xalqlarını birləşdirəcək və həmrəy edəcək ümumtürk dünyagörüşü sırf dini ola bilməz, daha doğrusu, hər hansı bir dini baza üzərində qurula bilməzdi, çünki türk dünyasında bir neçə konfessiya vardır: İslam, Xristianlıq, Buddizm, İudaizm və büt-pərəstlik etiqadı. Bundan əlavə, dünyəvi həyat tərzini ilə yaşayan böyük əhali kütləsi də vardır. Heç bir türk dövlətində heç bir din dövlət dini deyildir. Hər bir yerdə vicdan azadlığı elan edilmişdir.

Türk xalqlarının birliyində hal-hazırda da tanrıçılıq ideyası aktualdır. İdeoloji dünyagörüş kimi, bu, yaxşı əsas ola bilər. Vahid Göy, türk dini dünyagörüşündə ümumvəhdət və harmoniya prinsipi kimi çıxış edən tanrıçılığa əsaslanaraq türkləri birləşdirir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / Reference

1. Аюпов, Н.Г. Тенгрианство как открытое мировоззрение: монография // Алматы: Каз.НПУ им. Абая. – Издательство «КИЕ», 2012. – 264 с.
2. Светлов, Р. Великие сражения Востока // Москва: Яуза, «Эксмо», 2009. – 414 с.
3. Гумилев, Л.Н. Древние тюрки. История образования и расцвета Великого тюркского каганата (VI-VIII вв. н.э.) // «Кристалл», 2003 – 307 с.
4. Потапов Л.П. Алтайский шаманизм. - Ленинград, Издательство «Наука» 1991
5. М. Кашкари. Лугани-ат-тюрк. М. 1999. Стр. 49
6. Пекарский ЭК. Словарь якутского языка. Москва АН СССР 1. IIIт. 1959 г. стр 2551
7. Гантуяа М. Филосовское осмысление понятия «тэнгэр». (Тэнгэризм и монголы) Улан-Батор ИАЛИГ. 2011г. стр 171-179
8. Хомушку Д.М. Религии в культуре народов Саяно-Алтая. М: из-во ГЛГС, 2005, стр 87
9. Гумилев Л.Н. Тысячелетие вокруг Каспия. Баку. 1991 г.

⁴⁰ Потапов Л.П. Алтайский шаманизм. - Ленинград, Издательство «Наука», 1991, с.11

**ПРОБЛЕМА ПОСТАНОВКИ ПРИНЦИПА ГАРМОНИИ И ЕДИНСТВА В
ТЮРКСКИХ РЕЛИГИОЗНЫХ МИРОВОЗЗРЕНИЯХ**

**Др.,проф., Айгуль Демеуова
(Казахстан)**

Резюме. В культуре каждого народа мировоззрение является частью духовной культуры и существует как абстрактный образ мира. Оно основано на отношениях между человеком и высшим началом, между материей и духом. В результате метафизического мышления и понимания-мировоззрение тюркских народов опирается не только на тюркскую народную философию, но и на практику и стратегию понимания на протяжении тысячелетий. Традицию понимания космоса и человека, содержат религиозные представления, основанные на познавательной практике и стратегии. На разных этапах своего формирования тюркская религиозно-духовная культура проявляла себя в различных формах. Нравственные ценности любой цивилизации, как и тюрков, имеют особый период существования, и в основном, отражают особенности периода и самобытности тюрков, защищают элитарные черты общества общим эстетическим и художественным стилем. Интеллектуальная жизнь, совокупность концентрированных знаний, нравственность, право, наука и искусство - все это объекты, относящиеся к духовным ценностям. В то же время особенно важным аспектом изучения духовной культуры являются религиозные системы, непосредственно связанные с этнокультурными процессами.

Ключевые слова: огузы, божественность, шаманизм, ислам, универсализм.

**THE PROBLEM OF STATEMENT OF THE PRINCIPLE OF HARMONY AND UNITY
IN THE TURKIC RELIGIOUS WORLD VIEWS**

**Prof. Aygul Demeuova
(Kazakhstan)**

Abstract. In the culture of every nation, the worldview is part of the spiritual culture and it exists as an abstract image of the world. It is based on the relationship between man and the higher principle, between matter and spirit. As a result of metaphysical thinking and understanding, the worldview of the Turkic peoples is based not only on the Turkic folk philosophy, but also on the practice and strategy of understanding for thousands of years. The tradition of understanding the cosmos and man contains religious ideas based on cognitive practice and strategy. At different stages of its formation, the Turkic religious and spiritual culture manifested itself in various forms. The moral values of any civilization, like the Turks, have a special period of existence, and basically reflect the characteristics of the period and the identity of the Turks, it protects the elite features of society with a common aesthetic and artistic style. Intellectual life, the totality of concentrated knowledge, morality, law, science and art - all these are objects related to spiritual values. At the same time, a particularly important aspect of the study of spiritual culture is religious systems that are directly related to ethno-cultural processes.

Keywords: Oghuz, divinity, shamanism, Islam, universalism.

Göndərilib: 09.02.2022

Qəbul edilib: 11.03.2022